

ספר חדש בנושא עתונות ותקשורת

מפתח מפורט ל"המאסף"

גדעון קויז

משה פלאי, שער להשכלה: מפתח מוער להמאסף, כתב העת העברי הראשון. הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 2000. 221 עמ'. תקציר אנגלי, נספחים, ביבליוגרפיות, מפתחות.

המאסף, ביטאונה של ההשכלה העברית בגרמניה, החל להופיע כירחון בשנת תקמ"ד (1783) והמשיך בהופעתו לסירוגין עד שנת תקע"א (1811). נתפרסמו בו כמה מן היצירות הראשונות בספרות ובהגות - בתחומי מדעי היהדות, הרוח וההברה וכמובן הלשון העברית. ובין הסופרים שתורמו לו מפרי עטם: משה מנדלסון, גפתלי הרץ ויזל, יצחק אייכל, אהרון וולפסון, דוד פראנקו מינדיס, שלמה מימון, יהודה ליב בן זאב, יואל ברי"ל, יוסף האפרתי, שלמה לוויזון, שלמה פאפנהיים, שלום הכהן ועוד.

הופעת מפתח מוער להמאסף, פרי עטו ועמלו של אחד מהנודעים בחוקרי ספרות ההשכלה העברית, מהווה ארוץ חשוב עבור כל חוקרי תולדות התקשורת העברית והיהודית. לא רבים הם החוקרים הבכירים הנוטלים על עצמם גם את מלאכת הביבליוגרפיה המתישה כדי לשרת, פרט למחקר האישי, גם את התפתחות המחקר והעיון בתחומם. מפעלו של פרופסור משה פלאי, ראש התוכנית למדעי היהדות באוניברסיטת מרכז פלורידה ומחברם של עשרות מחקרים חשובים בספרות ההשכלה והתחייה, נולד, כך הוא מספר, לפני למעלה מ-25 שנה בשלימד באוניברסיטת בן גוריון בנגב. מאז הועבר הרישום הידני להקלדה במעבד תמלילים והמפתח המתגבש עבר על גופו את שלבי ההתקדמות המדהימה בתכנות המחשבים בשנות ה-90, כולל התאמת תוכנה מיוחדת (שהופעלה, עם זאת, בסביבת DOS הפרה היסטורית). התוצאה עומדת במבחן הדרישות מרישום מדויק ככל הניתן. אך ניתן גם להגיה, שעל המשכו המתבקש של מפעל זה והרחבתו בשלב הראשון לכתבי עת נוספים מתחילת המאה ה-19, תקל ההתקדמות הגדולה הנוספת, והבלתי פוסקת, שהושגה מאז בעולם התכנות והמיחשוב. כאן אין לפקפק בעצמתו של הדטרמיניזם הטכנולוגי.

במפתח שלפנינו, בהוצאה מהודרת ונעימה לקריאה, רשומים כל הפריטים שנכללו בעשרת הכרכים של המאסף: המאמרים, השירים,

המשלים, הסיפורים, הרשימות והודעות המערכת. כמו כן נערך רישום כל שערי החוברת, שערי הכרכים והעטיפות, דיוקני האישים ופתגמי מוטו שנדפסו בראש החוברות, כולל ההודעות שנהגו העורכים לפרסם בגרמנית באותיות עבריות. המפתח מסודר לפי שמות המחברים ולפי נושאים ברישום אלפביתי אחד. הנושאים כוללים מושגים, מאורעות, מוסדות וארגונים, אישים וסופרים, סוגות ספרותיות, כותרי ספרים, מקצועות לימודי יהדות ולימודים כלליים. גם הערכים המופיעים תחת כל נושא ונושא מסודרים לפי כותרים בסדר אלפביתי פנימי. ובסך הכל 1078 ערכים ו-2076 נושאי רפרור (רפרנס בלעז).

המפתח מאפשר, אפוא, לעיין באופן נוח בנושאים המרכזיים שהעסיקו את עורכי המאסף. רשימת הנושאים עשויה להעיד על המגמות של העורכים השונים, מאפשרת להבחין בערכים הספרותיים שאומצו על ידם, למנות את יצירותיו של כל אחד מסופרי ההשכלה שפרסמו בכתב העת ולבחון את תרומתו לספרות זו. מבחינת הערכים העתונאיים ניתן לעקוב אחרי השינויים שחלו במשך השנים בתוכנו ובמדנינותו של כתב העת ולברוק אם עמדו העורכים בהבטחתם שפורסמה במגשר המבשר את הופעתו (פרוספקט) נהל הבשור, שהופיע בניסן תקמ"ג, ובראשו מנוסחות, ישר לעניין, ובאופן מפתיע למדי "חמש שאלות ראשיות" (ולא "בסיסיות", כפי שנדפס בטעות בצייטוט שבספר) שהיו, עשרות שנים אחר כך וגם בימינו, לאבן פינה בכל שיעור עתונאות למתחילים: "מה? מי? למה? ואיך?"

בתשובה לשאלה הראשונה, העוסקת בתוכנו של המאסף, מוסרים העורכים, יצחק אייכל, מנדל ברסלוי, שמעון פרידלנדר וזנוויל פרידלנדר על תכניתם לחלק את הירחון לחמישה מדורים ראשיים: שירה, מאמרים ("מכתבים"), ביוגרפיות ("תולדות גדולי ישראל"), חדשות ("תולדות הזמן") ו"בשורות" ספרים חדשים. המדור שעשוי להעניק לכתב העת החדש את ההיבט "המודרני" מבחינה עתונאית

על השאלה "למה" משיבים העורכים, כי מטרתם אינה חומרית. אין הם רודפי כבוד - אלא מדובר בשירות לציבור. עתון למען הקורא, על רקע עידן חדש בהשכלת אירופה המבוסס על "מדע ואהבה". עתון הפתוח לבני כל המעמדות. העורכים מבטיחים גם אינטראקציה בין הקוראים לעיתונם, למשל בהזמנתם להשתתף בפירושי פסוקים קשים במקרא. מעל הכל, מדגישים העורכים, קשורים מניעיהם בהוצאת כתב העת בטובת הלשון העברית: הפצת ידיעתה, ניכוש המליצות השדופות בכתיבתה וקידום השיר העברי החדש.

"איך?" - באמצעות הקמתה של "חברת דורשי לשון עבר" שתקנונה מובא בפרוספקט (היא תהפוך שלוש שנים אחר כך ל"חברת שוחרי הטוב והתושיה"). פעולתה העיקרית היא הוצאת המאסף. ארבעה אנשים הופקדו מטעמה על העתון. שניים, אייכל וברסלוי, על העריכה, ושניים שמעון וזנוויל פרידלנדר - על המנהלה. זהו מבנה קולקטיבי וחלוקת תפקידים שאליה יתקשו העיתונים העבריים - רובם ככולם מפעלים של יחידים - להגיע עד סוף המאה ה-19. ההוצאות, אומרים העורכים, מרובות בשל היעדר סדר עברי ואותיות הדפוס שהוזמנו מברלין. עטיפה צבעונית תינתן אחת לשלושה חדשים. דמי החתימה הגבוהים יחסית הם שני רייכסמלאר לשנה. סוכני העתון בברלין הם יואל ברייל בביתו של דוד פרידלנדר ויוזל ראכנאווי בביתו של נפתלי הרץ ויזל. פרט להשתתפותם האישית בעתון, הם גם המפיצים, המחתימים ומעבירי החומר למערכת בקניגסברג. אנשי היצירה, "החרש והמסגר בבני ישראל", מוזמנים לשגר את פרי עטם, אך אין כל אכזר של שחר סופרים.

הכנת המפתח איפשרה לפרופסור פלאי סקירה מדויקת של התפתחותו הכרוניולוגית התמטית, הצורנית ואף המוסדית של כתב העת, המבטאת את השינויים בקרב האליטה של ההשכלה העברית. במבט מסכם הוא מציין את תפקידה המוביל - כמוותיק ואיכותית - של הספרות היפה בהמאסף על

תקופותיו. הוא עוסק עכשיו בהכנת מונוגרפיה מקיפה של המאסף. כמו כל עבודת מחקר בעלת ערך מעלה גם זו של פרופסור פלאי נקודות לדיון ולוויכוח ומעוררת הערות והארות. נושא עקרוני לוויכוח - זה של ה"ראשוניות" - מופיע כבר על

הוא, כמובן, זה של החדשות. העורכים מבהירים שמדובר יהיה בעיקר בחדשות מן העולם היהודי וביחסים החדשים המתגבשים, להערכת המערכת, בתקופה זו בין ממלכות אירופה והעומדים בראשן לבין הציבור היהודי. המפתח של פלאי מונה רק 29 פריטים של חדשות מן העולם היהודי (ועוד 25 מאמרים על קהילות יהודיות בעשרת כרכי המאסף), וזה מעט בהשוואה לחטיבות האחרות. ב-24 גיליונות "יפקד מקומם", כלשון המערכת - וזאת בשלוש השנים הראשונות בלבד, בהן נהגו לציין את מה שהושמט. גם החדשות הכלליות, כמו העיסוק

במהפכה הצרפתית, 3 פריטים בכרך ה' (תקמ"ט), מובאות בהקשר יהודי משכילי - "טוב" או "רע" ליהודים? המאסף מקווה שטוב.

מיהם העורכים? הם מגדירים את עצמם כחבורה של "מורעים משכילים" ששילבו לימודי קודש בלימוד החכמה הכללית ובעלי נסיון ספרותי. אך פרק זה במנשר כולל גם פנייה של העורכים לבלשן ולמשורר הרב נפתלי הרץ ויזל ובתשובתו המפורטת הכוללת הדרכה מעשית: איך צריך להיראות עתון עברי. מעניין שהעורכים המשכילים פונים דווקא לאישיות שמרנית יחסית לפני שפגו לאבי ההשכלה העברית משה מנדלסון. נראה שבכך ביקשו להבטיח להם, לפחות בהתחלה, קהל קוראים מספיק ולא להסתכן בחרמות. ואכן, ויזל מזהיר אותם מפני התנגדות החוגים השמרנים ומציע להם חמישה כללים בהוצאת כתב העת כדי להקדים רפואה למכה: על כתיבתם להעיד על ידיאת ה', בתרגומי השירים אין להזכיר את שמות אלילי יוון ורומי כדרך משוררי אירופה, אין לפירסם גם שירים ארוטיים כמו אלה של עמנואל הרומי וסיפורי אהבים. גם סיפורי היתולים וסאטירה פסולים, לפי ויזל, בעתון עברי. העיון הבלשני בלשון העברית אינו צריך להיות כללי, כדרך לשונות החול, אלא להצביע על זיקה לקודשי היהדות. מבחינת קצב ההופעה. ההמלצה היא להוציא בשלב זה, ירחון ולא שבועון - כפי שהתכוונו העורכים מלכתחילה. בקיצור, הרבה מקום להשכלה ומודרנה לא נשאר כאן. העורכים, כך נראה הרשו לעצמם לתרוג בהדרגה מהמסגרת הנוקשה שהציע ויזל.

למי מיועד כתב העת? ל"בחורי ונערי בני ישראל", עונים העורכים. פלאי טבור כי זה ביטוי קלישאי המכוון לצעירים בכלל. הנחתו משכנעת יותר מזו של חוקרים שראו את קהל היעד בתלמידי בתי הספר.

המאסף - שער הגיליון הראשון

שאינן נוטים להגדירם כ"מודרניים" (הם קיימים או בצרפת, למשל, זה מאה שנה).

התואר שמור בדרך כלל לעתוני החדשות ובחינת התפתחותם. כתופעה מודרנית (גם היא בשעתה) רואים דווקא את הופעת המדורים הספרותיים הנפרדים בעתונות הכללית, כלומר, ההפרדה בין ספרות לעתונאות. כך שגם אם המאסף מזכיר כתבי עת ספרותיים בני תקופתו, הבו זמניות בהקשר זה - אין פירושה מודרניות. ה"ראשוניות" בהתהדרות והגדרה זו שמורה בתולדות העתונות העברית לשבועונים המופיעים באירופה החל מ-1856. וגם כאן יש מקום להסתייגויות. אגב, שבועונים אלה ראו במיעוט פרסומם של שירים בנוסח המאסף - מבחן למודרניות שלהם.

למפתח הזה יש טעם של "עוד" ולכן אולי לא ייחשב לנו לחוצפה לבוא לפרופסור פלאי בכמה משאלות. כמו הוספתם של תאריכים לועזיים, שיוכלו להקל מאד על עבודתם של חוקרים שיעשו שימוש בו (ובאלה שיבואו, כך יש לקוות, אחריו). בהקשר זה ניתן, אולי, לסמוך על תוכנות מחשב חדשות. משאלה נועזת עוד יותר כרוכה בווייתור על "בלעדיות". בפרק בהקדמה העוסק בעותקי המאסף בספריות הרבות באירופה, ארצות הברית וישראל שבהן שקד פרופסור פלאי על מחקרו, הוא מתאר את הפגמים הרבים באוספים השונים שרובם אינם שלמים, עובדה שפגעה עד כה קשות בחקר המאסף והשימוש בו. בנספח המביא מידע ביבליוגרפי על המאסף, עורכיו ומקום הידפסו, הוא מציין במקרים בודדים את מקום הימצאם של עותקים נדירים. אך רשימת הספריות שבהן נבדקו עותקי המאסף מאכזבת את הקורא (והחוקר) החמדן. המתברר לא מפרט בה כלל את מצב המצאי המדויק של גיליונות המאסף בכל ספרייה. פירוט כזה יקל על החוקר ויהסוך לו עבודה מיותרת שכבר נעשתה - והרי שירות היא מלת המפתח של "מפתח". יתרה מזו, פרופסור פלאי מספר על כך שיצר "עותק עבודה מלוקט ומשוחזר של גיליונות המאסף השלמים ביותר, כפי שבוודאי היו במקורם" - עותק ששימש אותו בחיבור המפתח. "החומר הבלעדי" הזה (כפי שהוא מציין באופן הלגיטימי ביותר - ה"סקופ" אינו נחלת העתונאים בלבד) משמש אותו, בוודאי, גם בכתיבת המונוגרפיה עליה הוא שוקד עכשיו. אך האם לא יהיה זה נועז מדי לבקש כי בבוא היום יוציא פרופסור פלאי לאור מתדורה מוסמכת של המאסף על פי העותק שיצר. לצד המפתח המעולה והמונוגרפיה שתהיה, כך יש לקוות, מעולה לא פחות, יהווה פרסום כזה השלמה נאותה למפעל חשוב - ואולי אפילו גולת הכותרת שלו.

העטיפה. כותרת המשנה קובעת בפסקנות כי המאסף הוא "כתב העת העברי הראשון". בהקדמה (עמ' 9) נכתב כי המאסף "נחשב לכתב העת המודרני הראשון". בפרק המבוא (עמ' 17) פותח המחבר את הנושא לדיון וטוען: "ראוי המאסף שייחשב לכתב העת העברי המודרני הראשון...", זאת למרות הופעתו כשלושים שנה קודם לכן (1750?) כברלין של קהלת מוסר של משה מנדלסון, שממנו ראו אור שני גיליונות בלבד (שנשתמרו). "הופעתו הספוראדית של קהלת מוסר תביאנו לראות בהמאסף את התופעה היציבה ביותר - משום הופעתו התדירה, הקבועה והמתמשכת - המציינת את ראשית העתונות הספרותית העברית..." ניסוח זה קל יותר לקבל.

פלאי מקדיש חלק מן המבוא לדיון מעמיק ומפורט באופיה ובהגדרותיה של הפריודקה הכללית (בעיקר האנגלית והגרמנית) בתקופה הנדונה ומסיק שניתן לשייך את המאסף לז'אנר של כתבי העת הספרותיים, ולא, למשל, לזה של שבועוני המוסר (ולו רק משום שהמאסף אינו שבועון...).

רוב ההיסטוריונים של העתונות העברית ממשיכים להעניק את ה"בכורה" לפרי עץ החיים (1691) - שנתון השאלות והתשובות של הישיבה הפורטוגזית באמסטרדם. אחר כך הופיע ב'ז'אנר דומה, ביכורי קציר בוונציה (1715). גם שאלת ה"מודרניות" (הגדרה בה השתמש גם צמח צמרון ז"ל בכותרת ספרו משנת תשמ"ח) - פתוחה לוויכוח. ככל הנוגע לתולדות העתונות אין נוהגים לערב בין הגדרת העין המודרני בהיסטוריה האנושית לתכונות אמצעי התקשורת במהלכו, שהרי גם עתון "לא מודרני" יכול להופיע במהלך המודרנה (ראה למשל עתוני המגזר הדתי בישראל). אין גם להשליך בהקשר זה מתולדות הספרות על העתונות. אפילו תכניו האידיאולוגיים החברתיים "המודרניים" של אמצעי התקשורת אינם אלא מרכיב אחד בלבד. להיבטים המבניים והטכנולוגיים חשיבות רבה. המאסף כותב פלאי בצדק, "מהווה ניסיון ראשון בתקופה המודרנית להקיף, לבחון ולשקף את מגוון ההווה היהודית...". ניתן גם להגדיר אותו כתופעה "מגוינת". ומדוע לא לצטט את העורכים עצמם: "מכתב חדש, אשר עדין בימינו לא היה" (נחל הבשור, א). אכן, לא היה כתב עת כזה ליהודים. אבל לאחרים - היה גם היה. תדירות התופעה יכולה, כאמור, להוות קריטריון. שבועונים מופיעים באירופה כבר מתחילת המאה ה-17. יומנים - מתחילת המאה ה-18, ובכלל, העתונות הגרמנית אינה מהווה בתקופה הנדונה מופת ל"מודרניות" עבור ההיסטוריונים. הצנזורה החמורה גורמת לעיכובים בהתפתחותה ובמתן העדפה לכתבי עת ספרותיים